

نحوه تعامل قاعده نفی سبیل و فضای مجازی

مریم وفادار نصراله زاده^۱

زینب احمدی^۲

چکیده

قاعده نفی سبیل به معنای نفی سلطه غیرمسلمانان بر مسلمانان است که در ابواب مختلف فقه جریان دارد و فقها در اثبات حجیت آن به کتاب، سنت، عقل و اجماع استناد کرده‌اند. براساس این قاعده هرگونه ارتباط، مبادله و معامله‌ای که باعث تسلط غیرمسلمانان بر مسلمانان شود، غیر مجاز شمرده شده است. نفی سبیل از قواعد فقهی ثانویه است که بر ادله اولیه حکومت دارد، بنابراین تعارضی بین آن‌ها پیش نمی‌آید. این قاعده هم در دنیای واقعی و هم فضای مجازی جریان دارد. در سایه چنین بررسی‌هایی است که می‌توانیم فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی را از هم تفکیک کنیم و در صورت مواجهه با کوچک‌ترین تهدیدی در این فضا بهترین راهکار را استفاده کنیم و از تبعات آن به دور باشیم. نتایج این پژوهش حاکی از این است که طبق این آیه: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ سَبِيلًا» خداوند هرگز راهی برای تسلط کافران بر مؤمنان قرار نداده است». (نساء/ ۱۴۱) پژوهش حاضر تحلیلی- توصیفی از نوع کاربردی بوده که با استفاده از منابع

^۱ - عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه خراسان vafadarm@gmail.com

^۲ - دانش پژوه کارشناسی ارشد فقه جامعه المصطفی العالمیه خراسان

کتابخانه‌ای و فقهی، قوانین و مقررات، پایان‌نامه‌ها، مجلات و سایت‌های اینترنتی گردآوری شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: قاعده‌ی فقهی، قاعده‌ی نفی سبیل، فضای مجازی، نحوه تعامل، راهکارها و مصادیق، خسارت مادی، خسارت معنوی

مقدمه

در عصر حاضر که ارتباطات انسان‌ها در جای جای دنیا بواسطه اینترنت و فضای مجازی بسیار به هم نزدیک شده است و مرزهای جغرافیایی دیگر معنای چندانی ندارد، جوامع اجتماعی جدیدی تشکیل شده، که قوانین خاص خود را دارند. ما مسلمانان نیز از این امر مستثنی نیستیم و باید قوانین دین خود را براساس این ارتباطات جدید تنظیم کنیم. با وجود این که فقه اسلامی سرشار از قوانین و احکام مورد نیاز مسلمانان است ولی با توجه به شرایط امروز جوامع بشری و ارتباطات جدید اینترنتی، لزوم تنظیم قانون اسلامی مطابق این شرایط بسیار ضروری و با اهمیت است. زیرا در گذشته ارتباط بین مسلمانان و غیرمسلمانان بسیار محدود و تنها مربوط به قشر خاصی بود، اما امروزه تمامی افراد در جامعه مسلمانان در این نوع از ارتباطات که بسیار گسترده‌اند قرار دارند. در این پژوهش به بررسی ارتباطات موجود در این فضا با توجه به قاعده نفی سبیل، آسیب‌ها و تهدیدهای موجود در آن و راهکارهای برون رفت از این آسیب‌ها پرداخته شده است.

مفهوم شناسی

قاعده فقهی:

در تعریف قواعد فقهی میان فقیهان اتفاق نظری وجود ندارد و هریک از تعاریف به یکی از جنبه‌های تمایز قاعده فقهی با سایر قواعد اشاره دارد که در این جا به یک مورد از آن‌ها اشاره می‌کنیم: شیخ انصاری در مبحث استصحاب به مناسبت این که آیا استصحاب قاعده فقهی است یا اصولی می‌گوید: قاعده فقهی قاعده‌ای است که اجرای آن میان مجتهد و مقلد مشترک است بر خلاف قاعده اصولی که مختص به مجتهد است. (شیخ انصاری، ۱۳۷۷، ج ۲، ۵۴۴ و ۵۴۵)

قاعده نفی سبیل:

معنا و مفهوم قاعده نفی سبیل نفی سلطه غیرمسلمانان بر مسلمانان است. (مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ۲۹۳)

این دیدگاه و قاعده منشأ بسیاری از معاملات و قراردادهای و تفاهم نامه‌های دولت‌ها و سران کشورهای اسلامی با دیگر کشورها است. خداوند با طرح چنین قانونی تمام راه‌هایی را که به موجب آن هرگونه تسلطی (فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و...) از جانب غیر مسلمانان بر مسلمانان انجام شود را می‌بندد و چنانچه تعاهد یا توافقی بین دو کشور اسلامی و غیراسلامی انجام شود چه از جانب یک فرد مشخص باشد و چه این که از طرف حزب یا گروهی و باعث نفوذ یا تسلط غیرمسلمان بر مسلمان شود این تعاهد جایز نبوده و حرام می‌باشد.

قاعده نفی سبیل از قواعد فقهی ثانویه است که بر مسائل و دیگر قواعد فقهی حکومت دارد و در مواردی که مرتبط با این قاعده باشد جهت دفع ضرر از اساس و بنیان اسلام به همراه حفظ منافع و عزت اسلامی به عنوان یک قاعده ثانوی جلوی ظهور قاعده اولیه را می‌گیرد. به عنوان مثال وفای به توافق‌نامه‌ای که بین یک کشور اسلامی و یک کشور غیراسلامی انجام شده است طبق قاعده اولیه «أوفوا بالعقود» واجب است اما در صورت کشف هر گونه ضرر نسبت به مسلمانان، قاعده نفی سبیل به میدان می‌آید و از باب حکومت مقدم می‌شود و قاعده اولیه «أوفوا بالعقود» بی‌اثر می‌شود. (حسینی ترکستانی، ۱۳۹۷، ۵۱ - ۵۳)

فضا:

فضا در لغت به معنای میدان، عرصه، مساحت، گشادگی و فراخی است. تعاریفی که در این زمینه ارائه شده عبارت است از: محیطی که کسی یا چیزی را احاطه کرده مانند فضای اتاق، محیط نامتناهی بیرون و یا فراسوی جو، محدوده مکانی که چیزی در آن قرار ندارد یا نمی‌تواند پر یا اشغال شود مانند فضای بین کلمات، جهان بیکران سه بعدی که همه موجودات و پدیده‌ها در آن هستند یا رخ می‌دهند. (انوری، ۱۳۸۲، ج ۲، ۱۶۶۰)

مجازی:

مجاز در لغت به معنای غیرواقع و غیرحقیقت است و همچنین عبارت است از استعمال لفظ در غیر معنای موضوع له با وجود قرینه‌ای

که مانع از اداره معنای اصلی (حقیقی) به معنای غیراصلی (مجازی) وجود تناسبی است بین آن دو این مناسبت را علاقه گویند.

در پژوهش ما منظور از مجاز، دنیای اینترنت است که غیر از دنیای واقعی خارج می‌باشد زیرا محیطی را اشغال نکرده است اما تناسب و شباهتی هم که بین هر دو می‌باشد این است که هر دو دارای تاثیر و تاثر می‌باشند. (زند اقطاعی، ۱۳۹۴، ۲۰)

پیشینه قاعده نفی سبیل:

شاید بتوان گفت که نخستین فردی که این بحث را تحت عنوان قاعده فقهی آورده است، علامه حلی باشد که در تذکره و مختلف در باب نکاح، متعه و رهن بر عدم جواز تمتع غیرمسلمان به زن مسلمان و رهن عبد مسلمان نزد غیرمسلمان بر اساس قاعده نفی سبیل تصریح کرده است. (علامه حلی، ۱۴۰۰ ق، ج ۲، ۱۹) پس از علامه در ابواب فقهی به این قاعده نیز استناد شده است. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۳، ۱۸۸) بنابراین با تمام اختلاف نظرهایی که میان علما و فقهای اسلام (شیعه و اهل سنت) وجود دارد همه آنها بر اصل نفی هرگونه سلطه‌ای از جانب غیر مسلمان بر مسلمان به وحدت نظر رسیده اند. در نتیجه این قاعده از ضروریات دین است و نزد متأخران و معاصران به عنوان یک قاعده‌ی عام و فراگیر مطرح شده است که فروعاً مختلف فقه بر آن قابل تطبیق است. (حسینی ترکستانی، ۱۳۹۷، ۶۱)

مستندات قاعده نفی سبیل

الف) قرآن:

نخستین مدرک برای اعتبار این قاعده سخن خداوند متعال است: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ سَبِيلًا؛ (نساء / ۱۴۱) خداوند هرگز راهی برای تسلط کافران بر مؤمنان قرار نداده است». با توجه به تفسیر آیه خداوند کمترین سلطه را برای غیرمسلمانان بر مسلمانان تشریح نفرموده و رضایت نداده و هیچ‌گاه غیرمسلمانان را مافوق مسلمانان قرار نداده است. این حکم تا ابد به نفع مؤمنین است و هرگز تغییر نمی‌کند و اعلامی است برای کافران که تا ابد از اینکه بر مؤمنین مسلط شوند مأیوس باشند. این تسلط ابدی شامل دنیا و آخرت می‌شود به این بیان که مؤمنین به اذن خدا دائما غالبند. (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۹، ۱۸۸)

ب) سنت:

مهم‌ترین روایت در این خصوص روایت نبوی است که صدوق در باب میراث اهل ملل آورده است: «قال ﷺ: الإسلام يعلو ولا يعلى عليه، نحن نرثهم ولا يرثونا (شیخ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۴، ۲۴۳) اسلام برتر است و بر آن چیزی برتری ندارد ما مسلمانان از غیرمسلمانان ارث می‌بریم و آن‌ها از ما ارث نمی‌برند»

ج) عقل:

رفعت و عظمت و شرافت اسلام مانعی است برای تشریح هرگونه حکمی که مسلمان را حقیر و کافر را عزیز کند بلکه مساوی قرار دهد. (حسینی شیرازی، ۱۳۷۸، ۴۰ - ۴۱) عقل با شناخت موضوع نفی سبیل کافر بر مسلمان و مفاسدی که بر آن مترتب است در قبح آن تردیدی نمی‌کند. این درک عقل از مسأله با ضمیمه قاعده ملازمه (کل ما حکم به العقل حکم به الشرع) حکم

شرعی اثبات و کشف می‌شود و شبهه توقیفی بودن احکام شرعی و ناتوانی عقل از درک ملاکات شرح در این جا راهی ندارد.

د) اجماع:

شیخ مرتضی انصاری می‌گوید: «إِنَّه العَمْدَةُ الذی یدفع الایراد عن غیره من الادلة؛ (شیخ انصاری، ۱۳۷۹، ج ۲، ۴۷) اجماع عمده دلیل در این باب است، چنان که مانع اشکال از ادله غیر خود می‌شود» هم‌چنین شیخ انصاری به تذکره نسبت داده که نفی سبیل عقیده اکثر علمای ماست و در غنیه بر این مطلب ادعای اجماع شده است. (شیخ انصاری، ۱۳۷۹، ج ۲، ۴۷)

فرصت‌های فضای مجازی

الف) کاهش هزینه اقتصادی و اجتماعی

با ورود هر چه بیشتر فضای مجازی در شئون مختلف زندگی بشری بسیاری از فواصل مکانی و حتی زمانی از بین رفته‌است. برای انواع خریده‌ها و خدمات دیگر نیازی به مراجعه حضوری نیست، بنابراین در هزینه‌های اقتصادی و مصرف سوخت صرفه‌جویی می‌شود و از سوی دیگر آلودگی هوا و رفت و آمدهای غیرضروری کاهش می‌یابد و هم‌چنین آرامش روانی در جامعه حاکم می‌شود. هم‌چنین با گسترش نشریات و کتب الکترونیک هزینه‌های سرسام‌آور چاپ و نشر کاهش می‌یابد و به تبع آن استفاده از منابع محیط زیست کاهش می‌یابد. (خالصی، ۱۳۹۸، ۵۷)

ب) گسترش تعاملات و تبادل نظرها با بیشترین سرعت

نمونه بارز و عینی این مورد امروزه، شبکه‌های مجازی است، که امکان تبادل اطلاعات، فیلم، تصاویر، متن و یا موزیک را برای کاربران اینترنت در تمامی نقاط جهان در کوتاه‌ترین زمان و با بیشترین سرعت فراهم می‌کند. البته همین شبکه‌های اجتماعی عیوب بزرگی هم دارند که به آن اشاره خواهیم کرد. (سلامی، ۱۳۹۲، ۲۲ - ۲۹)

تهدیدهای فضای مجازی

الف) چالش هویت

هویت، متشکل از سه عنصر فرد، جامعه و فرهنگ می‌باشد، که هرکدام به نوبه خود در شکل‌گیری شخصیت نقش بسزایی دارد. هویت فردی از خصوصیات و ویژگی‌های شخصی فرد است که تنها مختص او می‌باشد، تشکیل می‌شود. هویت اجتماعی فرد، در ارتباط با جامعه و برقراری روابط اجتماعی در گروه‌ها و اجتماعات مختلف بروز می‌کند و اما هویت فرهنگی، باورها و اعتقاداتی است که از بدو تولد در ارتباط با دنیای پیرامون در وجود فرد شکل گرفته‌است. (نصیری، ۱۳۹۶، ۶۷)

از آن جایی که فضای مجازی صحنه وسیعی از ارتباطات اجتماعی و فرهنگی می‌باشد، زمینه برای بسیاری از آسیب‌های شخصیتی برای کاربر فراهم است. چرا که در این فضا هویت ظاهری و فردی مطرح نیست، بلکه هر کسی درون مایه و تفکرات و علایق خود را در معرض دید کاربران قرار می‌دهد. همین دلیل باعث ایجاد و تقویت

شخصیت‌های چند گانه می‌شود، که در این میان جوانان آسیب پذیرترند زیرا با انواع محرک‌ها و رفتارها مواجه می‌شوند.

بنابراین فضای مجازی هویت نامشخص و متغیری را ایجاد می‌کند. (احمدوند، ۱۳۹۷، ۷۳ و ۷۴)

ب) ایجاد تغییر یا نابودی فرهنگ

کارشناسان و متخصصان در حوزه فضای مجازی معتقدند گرچه توسعه ابزارهای ارتباطی، روابط اجتماعی انسان‌ها را گسترش می‌دهد اما در دنیای واقعی باعث تغییر و کاهش مسئولیت‌های اجتماعی و ایجاد فرهنگ‌های اینترنتی بالاخص فرهنگ غرب می‌شود. (خالصی، ۱۳۹۸، ۱۷۷) زیرا این فضا از سوی غربی‌ها طراحی شده است و مدیریت بخش عمده‌ای از آن نیز در اختیار آن‌ها می‌باشد.

ج) آسیب‌های اجتماعی

کارشناسان و متخصصان در حوزه فضای مجازی معتقدند گرچه توسعه ابزارهای ارتباطی، روابط اجتماعی انسان‌ها را گسترش می‌دهد اما در دنیای واقعی باعث تغییر و کاهش مسئولیت‌های اجتماعی و ایجاد فرهنگ‌های اینترنتی بالاخص فرهنگ غرب می‌شود. (خالصی، ۱۳۹۸، ۱۷۷) زیرا این فضا از سوی غربی‌ها طراحی شده است و مدیریت بخش عمده‌ای از آن نیز در اختیار آن‌ها می‌باشد.

مصادیق نقض قاعده نفی سبیل در فضای مجازی

الف) سوء استفاده از اطلاعات شخصی

از آن جایی که طراحی و کنترل بسیاری از برنامه‌ها و شبکه‌ها در فضای مجازی در اختیار غرب و غیرمسلمانان است، به راحتی می‌تواند از اطلاعاتی که ممکن است در قالب فیلم، عکس، خبر و... در این فضا منتشر شده سوء استفاده کنند. مثل هک کردن اطلاعات مبادله شده افراد بالاخص اشخاص برجسته سیاسی، مذهبی، اجتماعی. برخی جاسوسان و افرادی که در حوزه فضای مجازی بسیار فعالند با ورود غیرمجاز به حریم شخصی افراد حقوق آن‌ها را زیر پا می‌گذارند و علیه آن‌ها مرتکب جرم می‌شوند، تهدید به افشاء اطلاعات شخصی آن‌ها می‌کنند و آن‌ها را مجبور به عمل طبق خواسته خود می‌کنند این گونه است که تسلط بر اشخاص و گاهی بر امور مملکتی مسلمانان حاصل می‌شود. (حیاتی، ۱۳۸۱، ۵۱)

ب) کلاهبرداری در مبادلات مالی

در مبادلات اینترنتی بحث کلاهبرداری و دسترسی به اطلاعات بانکی و مالی افراد یا ارگان‌ها و در نتیجه تحت الشعاع قرار دادن اقتصاد جامعه اسلامی از جانب غیر مسلمانان از مسائل اصلی و حائز اهمیت می‌باشد. با گسترش مبادلات و خریدهای اینترنتی و پرداخت وجه در این فضا، انجام امور بانکی جرائم مالی و کلاهبرداری‌ها از سوی هکرها و سارقان اینترنتی بالاخص طراحان اینترنت که بیشتر در جوامع غربی و غیرمسلمانان می‌باشند بسیار گسترش یافته است. گسترش این نوع از کلاهبرداری‌ها از جانب غیرمسلمانان علیه جامعه

اسلامی در نهایت می‌تواند منجر به سلطه همه جانبه در زمینه اقتصادی شده و به طور کلی اقتصاد آن‌ها را تحت‌الشعاع قرار دهد و وابستگی مسلمانان و جامعه اسلامی را به غیرمسلمانان با روند رو به رشدی مواجه سازد.

ج) القاء محتوای خلاف امنیت و آرامش عمومی

این قسم مربوط به مواردی هم‌چون تشکیل جمعیت، دسته، گروه در فضای مجازی با هدف برهم زدن امنیت و آسایش عمومی با اعمالی مثل تهدید به بمب‌گذاری. (زراعت، ۱۳۹۰، ج ۳، ۵۷) لطمه زدن به اساس جامعه اسلامی با انتشار محتواهای مخالف با اصول مسلمانان، تبلیغ علیه جامعه اسلامی مجلس و دادگستری و... می‌شود. (نصیری، ۱۳۹۶، ۱۵۶) هرکدام از این موارد اگر به دلخواه افراد مغرض پیش رود و متناسب با آن‌ها برخورد نشود، به تنهایی می‌توانند زمینه را برای تسلط غیرمسلمانان بر مسلمانان فراهم آورند.

راهکارهای برون‌رفت از آسیب‌های فضای مجازی

الف) لزوم کسب مهارت در فضای مجازی

با توجه به مطالب بیان شده، اینترنت و فضای مجازی در کنار خدمات ارزنده‌ای که ارائه می‌دهد اعم از اطلاع‌رسانی سریع و گسترده، انجام خدمات بانکی تعلیم و آموزش و...، تهدیدهایی را به دنبال دارد که در فصل گذشته به برخی از آن‌ها اشاره شد. افراد در مواجهه با فضای مجازی مانند هر علم و فن دیگری باید تخصص و فنون استفاده از آن را بیاموزند، پست الکترونیک درست کنند، در شبکه‌های

اجتماعی عضویت داشته باشند و ... تا به خوبی نقاط ضعف و قوت فضای مجازی را درک کنند و از تهدیدهای آن سر در بیاورند .

کسانی که از این فضا استفاده نمی‌کنند یا مهارت‌های استفاده از آن را نمی‌دانند، نمی‌توانند در مورد آن اظهار نظر کنند. امام علی علیه السلام در حدیثی در مورد ضرر و زیان عمل بدون بصیرت، می‌فرمایند: «عمل کننده بدون بصیرت مانند کسی است که بیراهه می‌رود. هر چه شتاب کند از هدفش دور می‌شود.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۴)

ب) اخلاق محوری در فضای مجازی

اخلاق در اسلام یک مسأله شخصی است، اما به شدت اجتماع را تحت تاثیر قرار می‌دهد. با توجه به این نگرش اخلاق انسان را از کارهایی که خلاف صلاح او و جامعه باشد منع می‌کند، چه او را ببیند و چه نبیند. با این بیان انسانی که ملتزم به اخلاقیات باشد در فضای مجازی که نه کسی او را می‌شناسد و نه می‌بیند کاری خلاف شأن انسانی انجام نخواهد داد. پس اخلاقی که در فضای مجازی به آن محتاجیم همان اخلاقی که پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد آن فرمودند: «إِنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (حسینی شیرازی، ۱۴۲۲ ق، ۳) من برای این مبعوث شدم که مکارم الاخلاق را در شما به کمال برسانم و وجود شما را به صفات انسانی بپرورانم.»

ج) راه اندازی شبکه ملی اطلاعات

امروزه حضور اینترنت و فضای مجازی و خدمات بی‌شمار آن در ارتباطات و تعاملات جوامع مختلف انکار نشدنی است. اما در جوامع

اسلامی و کشورهای غیر از طراحان اصلی اینترنت و فضای مجازی از یک شبکه بین المللی برای ارتباط داخلی و شهری استفاده می‌شود. این شیوه غیرمنطقی به نظر می‌رسد، زیرا هر فرد برای استفاده از هر صفحه اینترنتی داخلی نیازمند ارتباط بین المللی است که این حجم بالای ارتباط علاوه بر ترافیک زیاد و هزینه‌های گزاف برای کاربران، باعث می‌شود که اطلاعات شخصی و محرمانه یا غیرمحرمانه در اختیار دشمنان و مغرضان قرار گیرد و آن‌ها بتوانند از این اطلاعات سوء استفاده کنند.

بنابراین توجه به این نکته بسیار با اهمیت است که در صورت قطع شبکه اینترنت و یا اختلال در سایت‌ها و .. آثار زیانباری در ساعات اولیه بروز خواهد کرد که کشور را دچار بحران می‌کند و بسیار خطر آفرین است. افزون بر این در دین اسلام خداوند می‌فرماید: «هرگز خداوند راهی برای تسلط کافران بر مسلمانان قرار نداده‌است.» (نساء / ۱۴۱)

همان طور که بیان شد، طبق قاعده نفی سبیل هر گونه سیطره و تسلط کفار بر مسلمانان نفی شده است. در نتیجه به نظر می‌رسد، راه اندازی شبکه ملی ارتباطات مانند مسئله هسته‌ای بسیار با اهمیت است و این به معنای قطع شبکه جهانی اینترنت نیست بلکه به این معناست که اطلاعات داخلی در داخل کشور گردش کند در عین این که اطلاعات خارجی را نیز دریافت می‌کنیم.

نتیجه گیری

متخصصان در حوزه دین با توجه به قوانین و قواعدی موجود در فقه اسلامی احکام و وظایف مسلمانان را مشخص می‌کنند. در عصر حاضر که عصر فناوری اطلاعات نام‌گذاری شده‌است، همه روزه با مسائل جدیدی مرتبط با این فضا مواجه می‌شویم که نیاز به فقه فضای مجازی و پاسخگویی به شبهات موجود در آن را بیش از پیش نمایان می‌سازد. توسعه فناوری اطلاعات در زمینه‌های مختلف زندگی اعم از فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... علاوه بر فواید مضرات زیادی را به همراه دارد. در این پژوهش به بررسی قاعده نفی سیل و فضای مجازی و نحوه تعامل این دو حوزه با هم، و همچنین بررسی آسیب‌هایی که از این منظر در فضای مجازی متوجه کاربران می‌گردد و در نهایت رائه راهکارهایی جهت مقابله و به دور ماندن جامعه مسلمانان از این آسیب‌ها پرداخته شده‌است. بنابراین با امثال این پژوهش‌ها می‌توان برای رویارویی با جنگ نرمی که غیرمسلمانان در مواجهه با مسلمانان پیش گرفته‌اند به مقابله برخاست و با ارائه راهکارهایی هم‌چون: راه‌اندازی و تقویت شبکه ملی اطلاعات، تولید محتواهای جذاب و متناسب با نیازهای جامعه، پذیرش انتقادات در این حوزه، آموزش سران امر فضای مجازی و همچنین کاربران و... از ارائه راهکارهای سطحی و مقطعی پرهیز کرده تا با حفظ ارزش‌ها و آرمان‌ها در این مسیر پر تلاطم قدم بگذاریم و آن را در فرآیند جهانی شدن فرهنگ‌ها به نسل‌های بعدی منتقل کنیم.

فهرست منابع:

● قرآن کریم

● نهج البلاغه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا يحضره الفقيه، ج ۴، قم، نشر جامعه مدرسین حوزه ی علمیه قم مؤسسه انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۶۳.
۲. ابن حزم، ابو محمد علی بن احمد، محلی فی شرح المجلی، مترجم احمد محمد شاکر، بیروت، دار الجیل، بی تا.
۳. احمدوند، کبری و نقی زاده قوام، زهرا ودستفروشان، سمانه، غلامی هره دشتی، سهیلا، واکاوی جایگاه فضای مجازی در تعلیم و تربیت؛ فرصتها و تهدیدها، فلسفه و کلام، فلسفه و کودک، سال پنجم، ش ۲، ۱۳۹۷.
۴. اکبری، ابولقاسم و اکبری، مینا، آسیب شناسی اجتماعی، تهران، نشر رشد و توسعه، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۵. انصاری، مرتضی بن محمد امین، فرائد الاصول، ج ۲، فرائد الاصول، قم، مجمع الفکر اسلامی، ۱۳۷۷.
۶. انصاری، مرتضی بن محمد امین، المکاسب، ج ۲، قم، نشر احسن الحدیث، ۱۳۷۹.
۷. انوری، حسن، فرهنگ فشرده ی سخن، ج ۲، تهران، انتشارات سخن، چاپ پانزدهم، ۱۳۸۲.
۸. حسینی ترکستانی، سید امیر حسین، تطبیق قاعده ی نفی سبیل بر قوانین افغانستان و سند استراتژیک آمریکا، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه ی علمیه قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۷.
۹. حسینی شیرازی، محمد، القواعد الفقهیه، قم، بیت آیت الله شیرازی، ۱۳۷۸.
۱۰. حسینی شیرازی، محمد، من مکارم الاخلاق، بیروت، مؤسسه المجتبی، ۱۴۲۲ ق.
۱۱. حلی، محمد بن حسن بن یوسف، تذکره الفقها، ج ۲، قم، مؤسسه آل بیت علیهم السلام لاحیا التراث، ۱۴۰۰ ق.
۱۲. حیاتی، زهیر و ستوده، هاجر، بررسی عوامل مؤثر در استفاده از منابع الکترونیکی اطلاعات در میان اعضای هیأت علمی دانشگاه های شیراز، محله علوم اجتماعی و علوم انسانی شیراز، سال اول، ۱۳۸۱.

۱۳. خالصی، پروین و بابایی، محمد باقر و مظاهری، محمد مهدی، چالش‌ها و فرصت‌ها و اثرات سیاسی فضای مجازی در نظام جمهوری اسلامی ایران، علوم سیاسی، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، شماره ۳۳، ف ۱۳۹۸
۱۴. زراعت، عباس، حقوق جزای اختصاصی، ج ۳، تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۹۰.
۱۵. زند اقطاعی، فاطمه، اعانه بر اثم در فضای مجازی (معاونت در جرایم سایبری)، مشهد، رستگار ۱۳۹۴.
۱۶. سلامی، محمد مهدی، فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی، تهران، نشر توزیع پیام دیدار، ۱۳۹۲.
۱۷. شهبابی، محمود، قواعدفقه، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۶۶.
۱۸. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، ج ۵، قم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، ۱۳۶۳.
۱۹. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن بن علی شیخ الطائفه، الخلاف، ج ۳، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۲۰. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن بن علی شیخ الطائفه، المبسوط فی فقه الامامیه، تهران، مکتبه مرتضوی، ۱۳۸۷.
۲۱. فیاض، محمد اسحاق، محاضرات فی اصول الفقه (تقریرات درس آیت الله خوئی)، ج ۱، قم، مؤسسه نشر الاسلامی، ۱۳۷۷.
۲۲. قرطبی، محمد بن احمد بن محمد بن رشد، بدایة المجتهد، ج ۳، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۶ ق.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۳، بیروت، دار صعب و درا التعارف، ۱۴۰۱ ق.
۲۴. مصطفوی، محمد کاظم، مائه قاعدة فقهیه معنا و مدرکا و موردا، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ چهارم، ۱۴۲۱.
۲۵. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، نشر زرین، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، القواعد الفقهیه، ج ۱، ترجمه محمد جواد نوری همدانی، قم، انتشارات امام علی بن ابی طالب، ۱۳۹۴.
۲۷. موسوی بجنوردی، سید حسن، قواعد الفقهیه، تحقیق محمد مهدی یثربی، قم، انتشارات دلیل ما، بی تا.
۲۸. نصیری، معصومه، سواد رسانه ای و خانواده، تهران، انتشارات پشتیبان، چاپ اول، ۱۳۹۶.

